

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 18, No. 35, Summer 2019

**An Analysis of the Reflection of Actions
in Ferdowsi's Shahnameh***

Dr. Mahmoud Rezaei Plain Arjaneh¹

1. Introduction

The Reflection of actions has a special place in Islamic mysticism. Based on this component, it is believed that any good or bad act in this world has a reflection that causes the good or bad reaction, and in addition to the punishment of the practitioner in front of God, in this world also, everyone sees the result of his or her good or evil actions according to the kind of action. In this essay, by analyzing *Shahnameh*, the author tried to find that how Ferdowsi has demonstrated the reflection of actions in his works based on pre-Islamic sources and Islamic mysticism. Among the cases in *Shahnameh*, that practitioner sees the result of his or her good or bad deeds in this world, The following can be mentioned: Justice, nemesis, reconciliation, shedding innocent blood, breaking border, dishonoring the king, killing the king, oppression and claim of divinity, killing the child, breaking the covenant, killing innocent prisoners, take the power with force, etc.

---

*Date received: 30/09/2017
Email:

Date accepted: 18/03/2019
mrezaei@shirazu.ac.ir

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, University of Shiraz, Iran.

2. Methodology

The research method is based on content analysis, i.e., after gathering data from relevant resources and *Shahnameh*, the researcher tries to determine the subject of the study by analyzing the data. This research attempts to answer the following questions: Are the reflection of actions represented in *Shahnameh*? In what cases did Ferdowsi represent the reflection of actions?

3. Discussion

In this essay, the researcher tries to list the manifestations of the reflection of actions in *Shahnameh* in order to illustrate the quality and the way of this Qur'anic and mystical concept in *Shahnameh*.

1-1- Justice

Given the king's place in ancient Persia, it was evident that when the king was leading the truth, the world under his realm was also luscious, and if the devilish way and path were to proceed, the entire nature of the earth was pragmatic and drought would come down to the country; as when Anoushirvan practices justice, the reflection of his good action brings lush greenery, rain, abundance, comfort and security for the world. (Ferdowsi, 2007, vol. 7, pp. 281,289)

2-1-Grudging and Reconciliation

At the time of the reign of Zo-Hamasp, Iranians and Turanians participated in a war against each other, which arouse God's wrath, and brought famine and drought to the two countries. Therefore, the armies became suddenly aware thinking that famine and drought were the result of the reflection of their actions and their antipathy. Thus, as soon as they reach the path of reconciliation and abandon hostility, the rain will fall, and both lands will be luscious and green. In other words, the reflection of the good actions of the armies and their tendency towards peace and reconciliation, in the rainbow board, will blow them out of the drought, and Ferdowsi himself also wisely recalls that " God saved the world from the drought and grew lively " (Ferdowsi, 2007, vol 1, p. 327)

3-1- shedding innocent blood

As Garvi Zereh killed Siavash, who was innocent, by the command of Afrasiab, immediately the result of his evil act was presented and the darkness covered the earth and the time. (Ibid, 1386, c 2, p. 358).

It is interesting that as soon as Afrasiab kills Siavash, Ferdowsi immediately reminds that God created Keykhosrow having Siavash's blood, to take revenge of his father and show him that victory is for God. (Same, 2007, 2: 420)

On the other hand, Ferdowsi clearly points out that Afrasiab will see the reflection of his disgraceful actions and will be punished due to killing Siavash, as at the end, he was killed by Keykhosrow (Ferdowsi, 2007, 3, p.397)

Another example of shedding innocent blood is the killing of Foroud, Kheykhsrow's brother. Some scholars of *Shahnameh* believed that killing Foroud was plotted by Keykhsrow himself to kill his eldest brother, the great rival of the monarchy (Rezaei Dasht Arjaneh, 1392, pp.60-39). But, anyway, whether we know Kheykhsrow or Tus as the murderer of Forood, the consequences of the murder of the innocent Foroud throws the Iranians in a hardness as they kill their horses and eat them (Ferdowsi, 2007, p. 3: 63). Ferdowsi, also, clearly condemned Iranians' defeat as a direct result of murdering the innocent Foroud (Ferdowsi, 2007, 3: 82)

4-1- Breaking the border

When Pirooz, reign over the throne, he will seek to increase his dominion and narrow the realm of Hispanics and Turanians. But Bahram Gur had met the Minaret on the border between Iran and Turan, and vowed that the Iranians and the Hitalian would not have to cross the border. But Pirooz breaks the border, and as much as Khosnavaz ask him to keep the promise of Bahram, and avoid the war; pirooz refuse and finally he and many Iranian people were killed. (Ferdowsi, 2007, 7: 37)

5-1- Humiliation the king

When Khosrow Anoshirvan goes to the land of Rome, where he gives him and his armies no notice, immediately God's retribution comes upon Romans and half of the castle collapses, and the situation of Romans becomes so difficult that the bishop of Rome apologize to Anoshirvan (Ferdowsi, 2007, 8: 80).

6-1- Killing the King

Yazdgerd takes refuge in Khorasan following the attack of Arabs. Farrokhzad sends Yazdgerd to Mahooy Soori and asks him to protect the king. Mahooy Soori accepts Farrokhzad's proposal, because he was the pastor of Yazdgerd who had been promoted him. But, after a few days, he breaks off his pact with Farrokhzad and kills Yazdgerd.

Therefore, it does not go far enough that he was punished as the feedback of his treason to the king and he and all three of his sons were burned. (Ferdowsi, 2007, p. 8: 485)

Another case of the killing of the king is in the tragedy of Rostam and Esfandiar. As Rostam was forced to kill Esfandiar, as Zal and Simorgh had foreseen, after this massacre, he was killed by Shaghad himself, and his family was killed by Bahman (Ferdowsi, 2007, vol. 5: 419).

7-1- Defiance and arrogance

Yazddir Bahram initially leads a good way in government, but since it has gone a long way, he brings the country into chaos and even claims to be God; Therefore, a horse comes from the sea and kicks him into death (Ferdowsi, 1386, p. 6: 362).

Another example is about Jamshid that he is arrogant and calls himself God, so Farrah is separated from him three times in the form of the bird of Vareghan, and is stripped of his rule, and in the end, Zahak killed him (Ferdowsi, 2007, 1: 52).

8-1-The Oppression Thought

When Bahram Gore becomes a guest of female farmer and asks a woman about her kingdom, she complains from some of the agents of Bahram and believes that this is due to the king's indiscretion. Bahram is angry and is going to oppress people. Surprisingly, only with the blessing of the farmer's house cleans up. In the following, when the king takes up the notion of oppression, the milk is flowing again in the beef lamb, and blessing and other abundance appear (Same: 473).

9-1- Child killing

When Goshtasp, in order to keep the throne, sends his son to war with Rostam and kills him by Rostam, Pashootan clearly blamed Goshtasp for that ,and this was the reason that he lost charisma and in this world people blamed him (Ferdowsi, 2007, vol. 5: 429).

10-1- Breaking the Promise

When Rostam and Esfandiar pledged that other soldiers would not interfere in the war and only have a war of their own, Zavareh and Faramarz, the brother and son of Rostam, would interfere without Rostam being aware, and they killed Mehrnoush and Azarnosh, Esfandiar's sons. Esfandiar, who believed that this crime comes from the knowledge of Rostam, got angry and warned Rostam against the

reflection of his actions: If you die, by arrow/ it's the result of killing my two sons (Ferdowsi, 2007, p. 5: 366).

12-1-Killing the innocent prisoners

When, despite the request of being safe by the elders in the Afrasiab's corps, Rostam killed them all, due to that, Iran experienced seven years of drought and hardship (Ferdowsi, 2007, p. 2: 412).

13-1- Unfair Usurpation of power

When Fairouz made Hormuz abdicate his throne aggressively, the reflection of that action was soon present in Iran going through seven years of drought and famine (Ferdowsi, 2007, 7: 16). It is surprising that when Firouz chose to practice justice and exempt people from taxes because of drought, it, immediately, started raining and everywhere became green. (Ferdowsi, 2007: 7: 17)

4. Conclusion

The Reflection of actions has a special place in Islamic mysticism. Based on this component, it is believed that any good or bad act in this world has a reflection that causes the good or bad reaction and in addition to the punishment of the practitioner in front of God, in this world, also, everyone sees the result of his good or evil actions according to his type of action. In this essay, the study of *Shahnameh* revealed that Ferdowsi with knowledge of Islamic mysticism, believed that except the adjuration in the hereafter, anyone will find the results of his actions also in this world. So he leads us to good deeds until the consequences of our evil actions cannot be ruled out us, as in the Indian religions, this law of action and reaction is referred to as karma. in *Shahnameh*, among the actions the results of which the practitioner sees as soon as done in this world, the following can be mentioned: Justice, nemesis, reconciliation, shedding innocent blood, breaking border, dishonor the king, killing the king, oppression and claim of divinity, killing the child, breaking the covenant, killing innocent prisoners, take the power with force.

Keywords: : Ferdowsi, Shahnameh, Reflection of actions, Karma

References [In Persian]:

References [In Persian]:

- Abiaqoub, A. (1371). *The History of Yaghoubi* (M. Ebrahim Ayati, Trans.). Tehran: Cultural Science
- Balami, A. (1374). *History of tabari* (M. Rosha, Rev.). Tehran: Soroush.
- Bahar, M. (Ed.). (2004). *Mojmal al tavarikh alghosas*. Tehran: The World of Books.
- Tha'alebi, A. (1368). *The history of Tha'alebi*, (M. Fazaeli, Trans.). Tehran: Nogreh.
- Hosseini, S. (1368). The study of the realm of actions and its effect on behavior from the point of view of Islamic psychology, *Meshkat*. 95: 38-60.
- Hosseini Qazvini, S. (2004). *Al-mu'ajim fi asar-e- almolook-e- al ajam* (A. Fotohinasnab, Rev.). Tehran: Association of Cultural Heritage.
- Sajjadi, S. (1361). *Cultural science*. Tehran: Islamic Society of Wisdom and Philosophy of Iran.
- Hosseini. S. (1368). The study of the realm of actions and its effect on behavior from the point of view of Islamic psychology. *Meshkat*, 95, 38-59.
- Dekhoda, A. (1373). *Dictionary*. Tehran: Publishing and Printing Institute of Tehran University.
- Rezaei Dasht-Parzaneh, M. (1392). A review of siavash's landing story based on breaking construction approach, *Bostan-e-Adab*. 2, 60-39.
- Seraj Jowzhani, A. (1363). *Tabaghat Nasseri* (A. Habibi, Rev.). Tehran: The World of Books.
- Tabari, M. (1385). The history of Tabari (A. Paidand, Trans.). Tehran: Asatir.
- Ayyashi, M. (1380). *Commentary of Ayyashi* , Tehran: Maktab al-Islam.
- Ferdowsi, A. (2007). *Shahnameh* (J. Khaleghi Motlagh, Rev.). Tehran: Islamic Encyclopedia.
- Sadr al-Mutahalehin Shirazi, M. (1363). *Mafatih al-Gheib* (M. Khaji, Trans.). Tehran: Molla.
- Masoudi, A. (1378). *Marouj al zahab* (A. Paidand, Trans.). Tehran: Cultural Science.
- Majlesi, M. (1376). *Baharalanvar* (M. Khosravi, Trans.). Tehran: Islamiyeh.

- Meshkini Ardebili, A. (1382). *Translation of Quran*, Qom: Quran Publishing Center Karim El Hadi.
- Motahari, M. (1372). *Divine justice*. Tehran: Sadra.
- Rumi, J. (1999), *Masnavi-ye 'vvv* (R. Nicholson, Rev.). Tehran: Scientific and Cultural.
- Mirkhand, M. (1338). *Roza al safa*. Tehran: Khayyam.
- Naseri, M. (1377). *Stories of Baharalanvar*. Qom: Dar al-Saghalein.

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هجدهم، شماره سی و پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

بررسی بازتاب ملکوت اعمال

در شاهنامه فردوسی*

دکتر محمود رضایی دشت‌ارژنه^۱

چکیده

ملکوت اعمال یا پادافره ایزدی در عرفان اسلامی جایگاه خاصی دارد. بر اساس این مؤلفه، اعتقاد بر این است که هر کنش نیک یا بد در همین دنیا، ملکوتی دارد که تبعات خیر یا شر آن دامنگیر کنش‌گر می‌شود و علاوه بر بازخواست کنش‌گر در آن دنیا در پیشگاه خداوند، در همین دنیا نیز هر شخصی متناسب با نوع کارکردش، نتیجه خیر یا شر آن را می‌بیند؛ چنانکه در ادیان هند نیز از این قانون کنش و واکنش، به کارما یاد می‌شود. در این جستار نگارنده با واکاوی کل شاهنامه به این امر دست یافت که فردوسی حکیم نیز علاوه بر معارف حکمی پیش از اسلام، با آگاهی از آبخور عرفان اسلامی، بر این دیدگاه است که سوای از بازخواست روز قیامت، هر شخصی در این دنیا نیز ثمره اعمال خود را درمی‌یابد؛ بنابراین ما را به کردار نیک رهنمون می‌شود تا تبعات شر گناه، دامنگیرمان نشود. از جمله مواردی که در شاهنامه، کنش‌گر به محض انجام کنش نیک یا بد، ثمره آن را در همین دنیا می‌بیند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: دادگری، کین‌ورزی، آشتی‌جویی، ریختن خون بی‌گناه، مرزشکنی، خوارداشت پادشاه، شاه‌کشی، جفایب‌پیشگی و منی‌کردن، بیدادگری، فرزندکشی، عهدشکنی، کشتن دربندان بی‌پناه، تسخیر غاصبانه قدرت و....

واژه‌های کلیدی: شاهنامه فردوسی، ملکوت اعمال، پادافره، کارما.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۷/۱۲/۲۷
mrezaei@shirazu.ac.ir

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۷/۰۸
نشانی پست الکترونیک نویسنده:

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، ایران.

۱. مقدمه

ملکوت عبارت از باطن جهان است و ملک عبارت از ظاهر آن و به حقیقت، ملکوت هر چیز، جان آن است که آن چیز به او قائم است (لغت‌نامه دهخدا، ۱۴: ۱۴۹۷). در فرهنگ علوم عقلی، ملکوت به معنای عالم مجردات به طور مطلق است (سجادی، ۱۳۶۱: ۵۷۸). در متون اسلامی ملکوت با مفهوم باطن اعمال استعمال شده و اعتقاد بر این است که حقیقت هر عمل با عنوان ملکوت در روز قیامت مجسم می‌شود. مراد از تجسم اعمال آن است که جزای اعمال انسان‌ها صورت باطنی و ملکوتی همان اعمال است و در واقع رفتار و ملکوت مکمل یکدیگرند (صدرالمتألهین شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۲۳).

مفهوم رفتار، شکل ظاهری و قابل مشاهده کارهای انسان را نمودار می‌کند و مفهوم ملکوت، محتوای واقعی و معنوی آن را نشان می‌دهد. در این جستار، مراد از ملکوت اعمال، بازتاب مثبت و منفی کنش‌های انسان در همین دنیاست؛ به این معنا که هر کسی بازتاب اعمال نیک یا بد خود را در همین دنیا درمی‌یابد؛ چنانکه در روایات نیز به این امر تصریح شده که تمام افعال ما صورتی ملکی دارند که فانی و موقت است و آن همان است که به صورت سخن یا عملی ظاهر می‌شود و صورتی ملکوتی دارند که پس از صدور از ما هرگز فانی نمی‌شود. یعنی کردار ما به خودمان باز می‌گردد، اگر زیبا، نعیم ما و اگر زشت، جحیم ما خواهد بود (ناصری، ۱۳۷۷/۵: ۲۳۰).

در واقع بخشی از مجازات‌های تلخ و شیرینی که انسان در این دنیا با آن مواجه می‌شود، بازکنش رفتارهای خوب یا بد ماست؛ به این ترتیب که جزای رفتار ما ابتدا در این دنیا واقع می‌شود و باطنش در آن دنیا آشکار می‌گردد؛ چنانکه خداوند در قرآن مجید صراحتاً متذکر می‌شود که اگر ایمان بیاورید و پرهیزگاری پیشه کنید، برکات زمین و آسمان در همین دنیا نصیب شما خواهد شد: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» (اعراف، ۹۵).

استاد شهید مطهری نیز در خصوص ملکوت اعمال معتقد است که: «در نظام علت و معلول کنش‌های نیک و بد آدمی در تعیین نیک‌بختی و نگونساری انسان در همین دنیا نیز مؤثر است و بازگشت نتایج اعمال انسان به وی، اختصاص به سرای آخرت ندارد. برخی کیفرها رابطه علی و معلولی با جرم دارند و نتیجه طبیعی آن است. بسیاری از گناهان اثرات وضعی ناگواری در همین جهان برای ارتکاب‌کننده به وجود می‌آورد.» (مطهری، ۱۳۷۲: ۵۷).

شیخ بهاء‌الدین عاملی بر این دیدگاه است که اسم فاعل «محیطه» در آیهی (وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ) به معنی استقبال نیست، بلکه مقصود این است که هم‌اکنون جهنم بر

کافران احاطه دارد (مجلسی، ۱۳۷۶: ج ۷: ۲۳۲). در تفسیر آیه شریفه «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد، ۱۱) نیز این دیدگاه وجود دارد که ملکوت اعمال ما خوب یا زشت در همین دنیا نصیب ما خواهد شد (همان: ۳۴۰). در قرآن مجید هم به صراحت تاکید شده که هر عملی ملکوتی دارد و لذا باید سخت مراقب اعمال خود باشیم؛ چنانکه برای نمونه خوردن مال یتیم در حکم خوردن آتش است: «إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَ سَيَصْلُونَ سَعِيرًا» (نساء: ۱۰). امام صادق نیز در همین راستا معتقد است که کسی که ظالمانه مال یتیم می خورد، وبال این را در بازماندگان خویش می چشد و وبال کارش به او ملحق می شود، خواه در دنیا که خداوند طبق آیه نه سوره نساء می فرماید «پس باید بترسند کسانی که بعد از خود ذریه ضعیفی می گذارند که نگران آنها هستند» و خواه در آخرت که خداوند از آن تعبیر به خوردن آتش کرده است (عیاشی، ۱۳۸۰: ق: ۱: ۲۱۸).

آیه الله مشکینی در معنای آیه شریفه «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» معتقدند که هر کس نیکی کند، علاوه بر آخرت، در همین دنیا نیز ثمره نیک آن را در خواهد یافت. (مشکینی اردبیلی، ۱۳۸۲: ۲۷۸).

در قرآن مجید آیه های دیگری نیز هستند که بر ملکوت اعمال تأکید می کنند و ما را به کردار نیک رهنمون می شوند؛ چنانکه آیه های زیر مصداق هایی از این زمره اند: «هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (اعراف/ ۱۴۷، ۷)، «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» (زلزال/ ۹۹، ۷ - ۸)، «إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ» (لقمان/ ۱۶، ۳۱)، «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا» (انعام/ ۱۶۰، ۶)، «إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (طور/ ۱۶، ۵۲)، «وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (یس، ۵۴).

در هند نیز از ملکوت اعمال به «کارما» یا قانون کنش و واکنش یاد می شود؛ چنانکه در اوپانیشاد چنین آمده که «با کردار فرخنده، فرخنده توان شد و با کردار گناه آلود گناهکار» (شایگان، ۱۱۳: ۱۳۸۹). در آیین بودایسم نیز:

هر فعلی به خودی خود منشأ سرشار اثر و تعیین کننده سرنوشت آینده عناصر حیات و سازمان دهنده تقدیر جهان است. هر فعلی خواه خوب و خواه بد، امکان دارد جریان هستی را در جهت معینی هدایت کند و آثار خود را در آینده نزدیک یا دور ظاهر ساخته و بروز بدهد. هر پدیده ای که از ثمره این تأثرات دیرینه اخلاقی و روانی ظاهر می گردد، بدون قید و شرط به عالم حیات تعلق دارد، ولی این پدیده به خودی خود خنثی و اصولاً بی تفاوت است، چون نتیجه فعل دیرینه ای است که

ناخودآگاهانه به ظهور پیوسته است. امکان دارد فعلی که من اکنون خودآگاهانه مرتکب می‌شوم، سرچشمه جریان جدیدی باشد. بدین ترتیب نتایج و ثمرات کردار پیشین، نیروهای ناخودآگاهی هستند که واکنش کنش پیشین بوده و نتیجه‌ای متناسب با کیفیات و خاصیت عمل دیرینه دارند. (همان: ۳۷۰)

در بین شعرایی که مسلکی عرفانی دارند، شاید بیش از همه مولانا به ملکوت اعمال توجه نشان داده و بدین وسیله ما را از کنش‌های بد زنهار می‌دهد و به کنش نیک رهنمون می‌شود:

چون که بد کردی بترس ایمن مباش	زانکه تخم است و برویاند خداهش
فعل تو که زاید از جان و تنت	همچو فرزندات بگیرد دامت
این جهان کوه است و فعل ما ندا	سوی ما آید نداها را صدا
گرچه دیوار افکنند سایه دراز	باز گردد سوی او آن سایه باز
هین مراقب باش گر دل بایدت	کز پی هر فعل چیزی زایدت

(مولوی، ۱۳۷۸، دفتر چهارم، ۱۶۵)،
(همان، دفتر ششم، ۴۱۹)، (همان، دفتر
چهارم، ۲۴۶۷)، (همان، دفتر اول: ۲۱۴)

این نیز گفتنی است که نتیجه هر عملی از جنس خود آن عمل نیست و لذا هر عمل نیک یا بدی که ما انجام می‌دهیم، ممکن است تبعات مثبت یا منفی آن را در این دنیا به اشکال دیگری دریافت کنیم؛ چنانکه مولانا نیز سخت بر این امر تأکید می‌ورزد:

دان که نبود فعل همرنگ جزا	هیچ خدمت نیست همرنگ عطا
تو گناهی کرده‌ای شکل دگر	دانه کشتی، دانه کی ماند به بر؟
گر تو را آید ز جایی تهمتی	کرد مظلومت دعا در محتسی

(همان، ۱۳۷۸، دفتر سوم، ۳۴۴۵)

هر غمی کز وی تو دل آزرده‌ای	از خمار می بود کت خورده‌ای
لیک کی دانی که آن رنج خمار	از کدامین می برآید آشکار؟
این خمار اشکوفه آن دانه است	آن شناسد کاگه و فرزانه است

(همان، ۱۳۷۸، دفتر پنجم، ۳۹۷۵)

فردوسی، حکیم و شاعر بزرگ حماسه‌سرای ایران با وجود اینکه اثری حماسی خلق کرده، نیز به ملکوت اعمال و اینکه اعمال انسان‌ها چه خیر و چه شر دارای بازتاب و پیامد تکوینی در دنیا و آخرت هستند، نظر داشته‌است. وی در سراسر شاهنامه مفهوم ملکوت

اعمال را در موقعیت‌های گوناگون در رفتار شخصیت‌های داستان‌هایش، نشان داده است و این امر نشان‌دهنده آن است که فردوسی علاوه بر آشنایی با آبخوره‌های فکری و حکمی ایران پیش از اسلام، با میراث‌های عرفان اسلامی نیز آشنایی داشته و مفهوم قرآنی ملکوت اعمال را به خوبی در اثر سترگ خود بازتاب داده است؛ بنابراین در شاهنامه نیز چون متون حکمی و عرفانی، هر کنشی، چه نیک، چه بد تبعات خاص خود را در بردارد و کنش‌گر در همین دنیا بازتاب کنش خود را می‌بیند. به عبارت دیگر گویا فردوسی، چون حکیمی وارسته، با به نمایش گذاشتن تبعات نیک یا بد هر یک از اعمال پهلوانان سترگ، به ما می‌آموزد که اگر خواهان زندگی آرام و شادی هستیم، باید راه و روش اهورایی را در پیش گیریم و از اهریمن‌صفتی پرهیزیم.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

ملکوت اعمال یکی از اصول بنیادین عرفان اسلامی است که هم در قرآن و هم در متون عرفانی، به کرات بر آن تأکید شده است. در این جستار نگارنده در پی تبیین این امر است که این امر تا چه حد در شاهنامه فردوسی تبلور پیدا کرده است و حدود و ثغور آن به چه شکلی است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

درباره بازتاب ملکوت اعمال در شاهنامه تاکنون اثر خاصی منتشر نشده است و تنها سید ابوالقاسم حسینی در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی ملکوت اعمال و تأثیر آن در رفتار از دیدگاه روانشناسی اسلامی» به بررسی ملکوت اعمال پرداخته (حسینی، ۱۳۶۸: ۳۸-۵۹)، اما به شاهنامه یا دیگر متون نظم و نثر اشاره‌ای نکرده است و از این رو جستار پیش رو نخستین اثری است که به بررسی ملکوت اعمال در شاهنامه‌ی فردوسی می‌پردازد.

۱-۳. ضرورت پژوهش

از آنجا که شاهنامه فردوسی بزرگترین حماسه ملی ایران و یکی از حماسه‌های سترگ جهان به شمار می‌رود، بایسته است که از ابعاد گوناگون نقد و بررسی گردد تا پرده از وجوه ناپیدای آن برداشته شود و علاوه بر بعد اسطوره‌شناختی، زیرساخت‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آن نیز نمایان گردد. از این رو با توجه به اینکه فردوسی، به کثرت «حکیم» آراسته است، بسیار ضروری می‌نماید که با واکاوی اشعار ناب او از منظر مسائل حکمی - عرفانی از قبیل ملکوت اعمال، روشن شود که آیا در شاهنامه، علاوه بر وجه حماسی و اسطوره‌شناختی، می‌توان شاهد برخی مسائل حکمی - عرفانی چون ملکوت اعمال بود؟

۲. بحث و بررسی

در این جستار کوشش می‌شود که نمودهای ملکوت اعمال در شاهنامه‌ی فردوسی به شکل فهرست‌وار پیش روی خواننده قرار گیرد تا کیفیت و چگونگی تبلور این مفهوم قرآنی و عرفانی در شاهنامه به خوبی نمایان گردد.

۱-۲. دادگری

در دوران باستان شاه، مرتبه‌ای چنان والا داشت که سایه‌ای از الوهیت پنداشته می‌شد و گاه حتی چونان خدا او را می‌پرستیدند:

پادشاهان در دید اقوام بدوی پرتوی از الوهیت در خود داشتند و حتی گاهی تا مقام خدا پرستش می‌شدند. از این رو کل روند باروری و شادابی طبیعت بستگی تام به سلامتی و سرزندگی شاه داشت. تا وقتی که تندرست و پرنیرو بر اریکه قدرت فرمان می‌راند، همه چیز بر وفق مراد پیش می‌رفت و طبیعت در سلامت کامل به سر می‌برد، اما اگر کوچک‌ترین سستی و رخوتی بر وجود پادشاه سایه می‌افکند، رنگ طبیعت به زردی می‌گرایید و باروری مسکوت می‌ماند. (فریزر، ۱۳۸۴، ۲۹۵-۳۲۲)

بدیهی است که پادشاهان ایران نیز از این امر مستثنی نبودند؛ چنانکه مهرداد بهار نیز در همین راستا معتقد است که:

یک خویشکاری شاهان آسیای غربی از جمله شاهان هخامنشی، خویشکاری بارورکنندگی و نماد و مظهر زمینی بودن خدای برکت بخشنده است که شاه باید پهلوان می‌بود، شاه باید می‌توانست هر سال در شکار و تیراندازی‌های سنتی نوروز شرکت کند. اگر شاه قادر نبود چنین کاری بکند، دیگر نمی‌توانست پادشاه شود. (بهار، ۱۳۸۴: ۲۷۱)

مهرداد بهار در ادامه باز بر صبغه الوهی پادشاه در ایران باستان اشاره می‌کند:

شاه نه تنها نماینده خدا در نزد مردم و موظف به حفظ و پاسداری مسکن او (معبد) بر زمین بود، بلکه همچنین پیشکار وی به شمار می‌آمد و در نزد خدا مسئول سعادت و رونق سرزمین وی بود. بدین گونه از آنجا که خوشبختی مردم وابسته به وجود این حلقه ارتباط مقدس، این برگزیده خدایان، شاه بود، هر خطری که ممکن بود وجود او را تهدید کند، خطری گران برای سرتاسر کشور شمرده می‌شد (بهار، ۱۳۷۶: ۴۳۸-۴۴۰)

از همین روی با توجه به جایگاه خطیر پادشاه در ایران باستان، بدیهی بود که وقتی پادشاه راستی و دادگری پیشه می‌کرد، دنیای تحت قلمرو او نیز خرم و سرسبز بود و اگر راه و روش اهریمنی در پیش می‌گرفت، کل طبیعت فرومی‌پژمیرید و خشکسالی بر کشور نازل می‌شد؛ چنانکه وقتی انوشیروان دادگری پیشه می‌کند، بازتاب نیک کنش او، سرسبزی، باران، فراوانی، آسایش و امنیت را برای جهان به ارمغان می‌آورد:

به تخت مهی بر هر آنکس که داد
هر آنکس که اندیشه بد کند
اگر پادشاه را بود پیشه داد
اگر شاه با داد و بخشایش است
چو کسری بیامد بر تخت خویش
جهان چون بهشتی شد آراسته
جهان پر شد از فره ایزدی
جهان چون بهشتی شد آراسته
شد ایران بکردار خرم بهشت
جهانی به ایران نهادند روی
گلاب است گویی هوا را سرشک
بیارید بر گل به هنگام نم
جهان گشت پر سبزه و چارپای
همه رودها همچو دریا شده
زمینی که آباد هرگز نبود
نگه کرد کسری برومند یافت
خمیده سر از بار شاخ درخت

کند در دل او باشد از داد شاد
به فرجام بد با تن خود کند
بود بی گمان هر کس از داد شاد
جهان پر ز خوبی و آسایش است
گرازان و همباز با بخت خویش
ز داد و ز خوبی پر از خواسته
ببستند گفندی دو دست از بدی
در و دشت یکسر پر از خواسته
همه خاک او عنبر و زر خشت
بر آسوده از درد و از گفتگوی
بر آسوده مردم زرنج و بزشک
نبد کشت و رزی ز باران دژم
در و دشت گل بود و بام و سرای
به پالیز گلبن ثریا شده
برو بر ندیدند کشت و درود
به هر خانه ای چند فرزند یافت
به فر جهاندار پیروز بخت
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۷/۲۸۱ و ۸۹)

۲-۲. کین و رزی و آشتی جویی

در زمان پادشاهی زوتهماسب، ایرانیان و تورانیان کینه توزانه با هم درگیر می شوند و به جنگی چنان خانمان سوز دست می یازند، که قهر خداوند دامنگیرشان می شود و قحطی و خشکسالی دو کشور را در تنگنا قرار می دهد. از این رو سپاهیان ناگاه به خود می آیند و قحطی و خشکسالی و بی توشگی شان را نتیجه ملکوت اعمال خود و دشمنی دیرینه شان می دانند و به بانگ بلند فریاد برمی آورند: «که از ماست بر ما بد آسمان». از این رو به محض اینکه طریق آشتی می جویند و دشمنی را کنار می گذارند، باران لطف پروردگار آنها را می نوازد و هر دو سرزمین خرم و سرسبز می شود. به عبارت دیگر بازتاب کنش نیک سپاهیان و گرایششان به صلح و آشتی و طریق اهورایی پیشه کردن، در هیأت بارانی

خوش و نزه آن‌ها را از خشکسالی می‌رهاند و خود فردوسی نیز حکیمانه یادآور می‌شود که:

فراخی که آمد ز تنگی پدید
...سخن رفتشان یک به یک هم‌زبان
ز هر دو سپه خاست فریاد و غو
کجا بهرمان زاین سرای سپنج
بی‌تا بیخشم روی زمین
سر نامداران تهی شد ز جنگ
بر آن بر نهادند هر دو سخن
پراز غلغل رعد شد کوهسار
جهان چون عروسی رسیده، جوان
چو مردم ندارد نهاد پلنگ
مهان را، همه انجمن کرد زو
فراخی که آمد ز تنگی پدید
جهان‌آفرین داشت آن را کلید
که از ماست بر ما بد آسمان
فرستاده آمد به نزدیک زو
نیامد بجز درد و اندوه و رنج
سراییم بر یکدگر آفرین
ز تنگی، نبد روزگار درنگ
که در دل ندارند کین کهن
زمین شد پراز رنگ و بوی و نگار
پراز چشمه و باغ و آب روان
نگردد زمانه بر او تار و تنگ
به دادار بر، آفرین خواند نو
جهان‌آفرین داشت آن را کلید
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱ / ۳۲۷)

۲-۳. ریختن خون بی‌گناه

چون گروهی زره به فرمان افراسیاب، سیاوش، شاهزاده نجیب ایرانی را بی‌گناه گردن می‌زند، پادافره ننگین کنش اهریمنانه او در دم جلوه می‌نماید و سیاهی زمین و زمان را دربرمی‌گیرد. (همان، ۱۳۸۶، ج ۲: ۳۵۸). جالب است که به محض اینکه افراسیاب، سیاوش را بی‌گناه می‌کشد، بلافاصله فردوسی نیز یادآور می‌شود که خداوند کیخسرو را از تخم سیاوش پدید آورد تا انتقام پدر را بگیرد و به او بفهماند که چیرگی از آن خداست:

چنان شاهزاده جوان را بکشیت
ندانست جز گنج و شمشیر پشت
هم از پشت او، روشن کرد گار
درختی برآورد یازان به بار
که با او بگفت آنکه جز تو کس است
که اندر جهان کردگار او بس است
(همان، ۱۳۸۶: ۲ / ۴۲۰)

از دیگر سو فردوسی آشکارا یادآور می‌شود که افراسیاب بازتاب کنش ننگینش را خواهد دید و به ملکوت قتل بی‌گناهی چون سیاوش گرفتار خواهد شد؛ چنانکه در فرجام کیخسرو او را به شیوه‌ای هرچه زارتر کشت:

ز کردار بد بر تنش بد رسید
مجوای پسر بند بد را کلید
چو جوئی بدانی که از کار بد
به فرجام بر بد کنش بد رسد
چو خونریز گردد بماند نژند
مکافات یابد ز چرخ بلند
(فردوسی، ۱۳۸۶/۳: ۳۹۷)

در پی تبعات سوء کشتن سیاوش، گفتنی است که وقتی فرامرز پسر رستم، به خون‌خواهی سیاوش به توران می‌تازد و ورازاد (شاه سپیجانب) سردار توران را می‌کشد، در جملاتی قابل توجه، او را متوجه ملکوت اعمالش می‌کند و در واقع خود را بلایی از سوی خدا می‌داند که به واسطه‌ی عاملیت ورازاد در کشتن سیاوش بی‌گناه، بر او نازل شده تا جان او را بگیرد:

که این روز بادافره ایزدی است
مکافات بد را، ز یزدان بدی است
چنان لشکر گشن و چندان سوار
سراسیمه شد از یکی نامدار
همی شد فرامرز نیزه به دست
ورازاد را پای یزدان بیست
(فردوسی، ۱۳۸۶/۲: ۳۸۷)

نمونه دیگری از ریختن خون بی‌گناه، کشتن فرود سیاوش، برادر کیخسرو است. کیخسرو، پادشاه ایران، در پی کین‌خواهی پدر (سیاوش) برمی‌آید و از این رو سپاهی گشن را به فرماندهی توس روانه توران می‌کند تا به کین سیاوش، افراسیاب و لشکرش را در هم فروکوبد. کیخسرو به توس سفارش می‌کند که از راه کلات، جایگاه فرود، نروند تا مبادا بین فرود و سپاه ایران درگیری پیش آید. از قضا توس بر خلاف رای کیخسرو، راه کلات را برمی‌گزیند و از دور دو پهلوان (فرود و تخوار) را بر ستیغ کوه می‌بیند. توس، بهرام را گسیل می‌کند تا ببیند چه کسی بر ستیغ کوه، نظاره‌گر سپاه است. بهرام نزد فرود می‌رود و وقتی به هویت فرود پی می‌برد، بسیار شاد می‌شود و به توس خبر می‌دهد. توس داماد (ریونیز) و پور خود (زرسپ) را به مقابله با فرود که قصد همراهی در کین پدر داشته، می‌فرستد، اما کشته می‌شوند و در نهایت با انبوه سپاه، بر فرود یورش می‌آورند و در فرجام به شکلی ناجوانمردانه از پشت، فرود را خنجر می‌زنند. این عمل آنها، یعنی بی‌گناه‌کشتن فرود برای ایرانیان پیامدهای بسیار بدی داشت از جمله اینکه در پی آن برف و یخبندان همه جا را فرا می‌گیرد و ایرانیان چندین مرحله از تورانیان شکست می‌خورند. این نیز گفتنی است که برخی از شاهنامه‌پژوهان، کشته شدن فرود را توطئه‌ای طراحی شده به وسیله خود کیخسرو می‌دانند تا با کشتن برادر بزرگش، بزرگ‌ترین رقیب سلطنت را از پیش

روی بردارد (رضایی دشت ارژنه، ۱۳۹۲: ۳۹-۶۰)، اما در هر حال چه کیخسرو و چه طوس را کشته فرود پنداریم، تبعات سوء کشته شدن فرود بی گناه، دامنگیر ایرانیان می شود و درماندگی ایرانیان به حدی می رسد که اسب های جنگیان را می کشند و می خورند:

یکی ابر تند اندر آمد، چو گرد	ز سرما، همی لب به دندان فسرد
سراپرده و خیمه ها گشت یخ	کشید از بر کوه، بر برف، نخ
همه کشور، از برف، شد ناپدید	به یک هفته، کس روی گیتی ندید
تبه شد بسی مردم و چهارپای	یکی را نبند چنگ جنگی به جای
خور و خواب و آرامگه تنگ شد	تو گفستی که روی زمین سنگ شد
کسی را نبند یسار روز نبرد	همی اسب جنگی بکشت و بخورد

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۳/۶۳)

از دیگر سو در پی پس لرزه های کشته شدن فرود، ایرانیان دیگر بار از تورانیان سخت شکست می خورند و جالب است که فردوسی آشکارا، شکست ایرانیان را پادافره و نتیجه مستقیم کشتن فرود بی گناه می داند:

همه دشت، از ایرانیان کشته دید	سر بخت بیداد برگشته دید
فراوان، کم آمد از ایرانیان	بر آمد خروشی، به درد از میان
همه خسته و بسته بد هر که زیست	شد آن کشته، بر خسته، باید گریست
نه آباد بوم و نه پروردگار	نه آن خستگان را کسی خواستار
نه تاج و نه تخت و نه پرده سرای	نه اسب و نه مردان جنگی به پای
چنین است رسم سرای جهان	که کردار خویش از تو دارد نهان
مکافات این بد کنون یافتید	اگر چند ناگاه بشتافتید

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۳/۸۲)

کیخسرو نیز آشکارا اعلام می کند که شکست سپاه ایران، پیامد و ملکوت عمل کشتن ناجوانمردانه فرود است:

دمان توس نامرد ناهوشیار	چرا برد لشکر به سوی حصار؟
بد آمد به گودرزیان بر ز توس	که نفرین بر او باد و بر پیل و کوس
کنون لاجرم کردگار سپهر	ز توس و ز لشکر بیرید مهر

(همان، ۳/۱۰۷)

۲-۴. مرزشکنی

وقتی پیروز، پور یزدگرد و نوه بهرام گور، بر تخت سلطنت می‌نشینند، در پی این برمی‌آید که بر گستره فرمانروایی‌اش بیفزاید و عرصه را بر هیتالیان و تورانیان تنگ‌تر کند، اما بهرام گور در مرز ایران و توران، مناره‌ای برآورده بود و عهد کرده بود که ایرانیان و هیتالیان، هیچ‌یک نباید پای را از این مرز فراتر نهند. پیروز برای اینکه هم عهد پدر بزرگش، بهرام را پاس داشته باشد و هم بر قلمرو پادشاهیش افزوده‌باشد، دستور می‌دهد که به کمک پیل‌های ژنده، مناره بهرام را از جای برکنند و پیشاپیش سپاه ببرند. پیروز با این کلاه شرعی می‌خواست هم بر قلمرو ایران بیفزاید و هم از عهد و پیمان جدش، بهرام عدول نکند، چراکه او پای را فراتر از مناره دراز نکرده بود! اما او غافل از این بود که بار کج به منزل نمی‌رسد. هرچه خوشنواز او را پند داد که عهد و پیمان بهرام را پاس دارد و از جنگ‌افروزی پرهیزد، پیروز کوتاه نیامد و در فرجام ملکوت عهدشکنی دامگیرش می‌شود و در چاه نادانی خود می‌افتد و تعداد زیادی از ایرانیان را طعمه شمشیر حماقتش می‌کند (فردوسی، ۱۳۸۶/۷: ۳۷).

نمونه دیگر حرمت مرزشکنی و پرهیز از گرفتاری در ملکوت شکستن عهد پادشاهان پیشین را در میان تورانیان می‌بینیم. در زمان پادشاهی کیقباد، جنگی میان ایران و توران اتفاق می‌افتد که در فرجام تورانیان شکست می‌خورند. افراسیاب نزد پدر بازمی‌گردد و می‌گوید که جنگ ما هم از اول اشتباه بود، چراکه هروقت گذشتگان عهد و پیمان را شکستند، از آن سودی نبردند؛ بنابراین بهتر است مرز را چنانکه از پیش معین شده، حرمت گذاریم و گردن نهیم تا مبادا گرفتار تبعات سوء عهدشکنی و در هم فروریختن مرز از قبل تعیین شده شویم (فردوسی، ۱۳۸۶/۱: ۳۵۳).

۲-۵. خوارداشت پادشاه

در دوران باستان شاه، مرتبه‌ای چنان والا داشت که سایه‌ای از الوهیت پنداشته می‌شد و گاه حتی چونان خدا او را می‌پرستیدند: «پادشاهان در دید اقوام بدوی پرتوی از الوهیت در خود داشتند و حتی گاهی تا مقام خدا پرستش می‌شدند.» (فریزر، ۱۳۸۴، ۲۹۵). فردوسی نیز خود به جایگاه خطیر پادشاه اشاره می‌کند و سعادت یا شقاوت انسان را در گرو پیروی یا سرپیچی از پادشاه می‌داند:

دلی کو ندارد تن شاه دوست	نباید که باشد ورا مغز و پوست
چنان دان که آرام گیتی است شاه	چو نیکی کنیم، او دهد دستگاه
به شهری که هست اندرو مهر شاه	نیابد نیاز اندران بوم راه

جهان را دل از شاه خندان بود
چو از بخشش بهره‌یابی بکوش
به اندیشه‌گر سر پیچی از اوی
کسی را که شاه جهان خوار کرد
همان در جهان ارجمند آن بود
که بر چهر او فرّ یزدان بود
که داری همیشه به فرمانش گوش
بتابد هم آنگه ز تو بخت روی
بماند همیشه روان پر ز درد
که با او لب شاه خندان بود
(فردوسی، ۱۳۸۶/۷: ۲۱۵)

با توجه به چنین جایگاهی است که وقتی خسرو نوشیروان به سرزمین روم می‌رود و در آنجا او را خوار وامی‌نهند و به او و سپاهیان‌ش بی‌توجهی می‌کنند، در حال، ملکوت خوارداشت پادشاه به شکل عذاب خدا بر رومیان نازل می‌شود و باد و بورانی شگرف می‌وزد و نیمی از باره فرو می‌ریزد و تبعات بی‌توجهی به نوشیروان تاحدی بالا می‌گیرد که اسقف رومیان مجبور به پوزش و عذرخواهی می‌شود:

همان گه بر آمد یکی تیره ابر
وز ابر، اندر آن شارستان، باد خاست
چو نیمی ز تیره شب اندر کشید
همه شارستان ماند اندر شگفت
بغریسد، برسان جنگی هزبر
به هر برزنی، بانگ و فریاد خاست
ز باره یکی بهره شد ناپدید
به یزدان، سقف پوزش اندر گرفت
(فردوسی، ۱۳۸۶/۸: ۸۰)

۲-۶. شاه‌کشی

در پی حمله تازیان، یزدگرد به خراسان پناه می‌برد. فرخزاد، یزدگرد را به ماهوی سوری می‌سپارد و از او می‌خواهد که شاه را چون جان عزیز دارد. ماهوی سوری با جان و دل، پیشنهاد فرخزاد را می‌پذیرد، چرا که او شبان‌زاده‌ای بود که یزدگردش برکشیده بود و از این رو خود را مدیون یزدگرد می‌دانست، اما چون چند روز می‌گذرد، ماهوی را سودای پادشاهی در سر می‌افتد و پیمان خود را با فرخزاد می‌شکند و با دسیسه‌چینی، ولی نعمت خود، یزدگرد را هرچه خوارتر می‌کشد. نکته تأسف‌بارتر اینکه ماهوی پتیاره حتی از کفش و لباس شاه نیز نمی‌گذرد و دستور می‌دهد که بعد از کشتنش، تاج و کفش و لباس پادشاه را برایش ببرند. از این رو چندی نمی‌گذرد که پادافره این عمل ننگین را هرچه زارتر به بهایی سنگین می‌پردازد و خود و هر سه پورش طعمه آتش می‌شوند:

چو ماهوی باد آنکه بر جان شاه
سه پور جوائش به لشکر بدند
هم آنجا، بلند آتشی بر فروخت
پدر را و هر سه پسر را بسوخت
نبخشود و هرگز میناد گاه
همان هر سه با تخت و افسر بدند

بزرگان بر آن دوده نفرین کنند   سر از کشتن شاه، پر کین کنند
از آن تخم کس در زمانه نماند   و گر ماند، هر کس که دیدش براند
(فردوسی، ۱۳۸۶/۸: ۴۸۵)

مورد دیگر تبعات سوء شاه‌کشی در داستان تراژدیک رستم و اسفندیار رخ می‌دهد. در این داستان هم زال و هم سیمرغ رستم را از کشتن اسفندیار، شاهزاده فرهمند ایرانی و پهلوان دین بهی برحذر می‌دارند، چراکه معتقدند اگر رستم، به شاهزاده آسیبی برساند، ملکوت این عمل اهریمنی در هر دو جهان دامنگیرش خواهد شد و در هر دو دنیا تیره‌بخت و سیاه‌گلیم خواهد شد؛ پندی که البته کارگر نمی‌افتد و در فرجام رستم مجبور می‌شود اسفندیار را جان بگیرد و چنانکه زال و سیمرغ پیش‌بینی کرده بودند، بعد از این کشتار، هم خود در مرگی دلخراش در چاه نابرداری جان داد و هم تبارش را بهمن به خاک و خون کشید و همه بوم زابل به تاراج داد (فردوسی، ۱۳۸۶/۵: ۴۱۹).

۲-۷. جفایشی و منی کردن

وقتی بهرام شاپور می‌میرد، چون پوری ندارد، برادر کهنترش یزدگرد به پادشاهی ایران می‌رسد. یزدگرد، در ابتدا راه و روشی نیک در کشورداری پیشه می‌کند، اما چون چندی می‌گذرد، نابخردی پیش می‌گیرد و راه و رسم اهورایی را وامی‌نهد و با اقدامات خردستیزانه‌اش، کشور را به آشوب می‌کشانند و کار به جایی می‌رسد که حتی ادعای خدایی می‌کند و به پادافره این حرمت‌شکنی و بیدادگری، اسپي از دریا برمی‌آید و به مرگی هرچه خوارتر او را با لگد می‌کشد:

چو گردن‌کشی کرد شاه رمه	که از خویشتن دید نیکی همه
ز دریا بر آمد یکی اسب خنگ	سرین گرد چون گور و کوتاه لنگ
دمان و چو شیر ژیان، پر ز خشم	بلند و سیه‌خایه و زاغ‌چشم
کشان دم در پای با یال و بش	سیه‌سم و کفک افگن و شیرکش
ز شاه جهاندار بستد لگام	به نزدیک آن اسب شد، شاد کام
چو زین بر نهادش، بر آهیخت تنگ	نجنبید، بر جای، تازان نهنگ
پس پای او شد که بنددش دم	خروشان شد آن باره سنگ‌سم
بگرید و یک جفته زد بر سرش	به خاک اندر آمد سر و افسرش
ز خاک آمد و خاک شد یزدگرد	چه جویی تو، زین بر شده هفت گرد؟

(فردوسی، ۱۳۸۶/۶: ۳۶۲)

مورد دیگر جمشید است که تا منی پیشه می‌کند و خود را خدا می‌خواند، فرۀ ایزدی سه بار از جمشید در شکل مرغ وارغن جدا می‌شود که بار اول به مهر، بار دوم به فریدون و بار سوم به گرشاسب می‌رسد. (زامیادیش، بند ۳۸-۳۵)، مردم او را تخت سلطنت فرو می‌کشند و بعد از صد سال در به‌دری و خون دل خوردن، ضحاک او را با اره به دو نیم می‌کند (فردوسی، ۱۳۸۶/ ۱: ۵۲).

۲-۸. اندیشه بیدادگری

شگفت است که در شاهنامه حتی گاه اگر کسی صرفاً نیت کنش بیدادگرانه و اهریمنی و یا اهورایی را در سر پیوراند، با اینکه هنوز به آن نیت، جامۀ عمل نپوشانده، بازتاب نیت شر یا خیر او در دم چهره می‌نماید که این امر ناشی از آن است که مفهوم ملکوت با مفهوم باطن عمل مرتبط است و معیار ارزیابی انسان، جنبه‌های واقعی عملکرد اوست و ظاهر رفتار معیار نیست؛ چنانکه پیامبر اکرم (ص)، در همین راستا فرموده‌اند: «ان الله لا ينظر الى صوركم و اعمالكم و انما ينظر الى قلوبكم و نياتكم» (مجلسی، بحارالانوار، ج ۶۷: ۲۴۸). برای نمونه وقتی بهرام گور مهمان زن پالیزیانی می‌شود و از زن نظرش را در مورد پادشاهیش می‌پرسد، زن از ستم بعضی از کارگزاران می‌نالند و این را ناشی از بی‌توجهی پادشاه می‌داند. بهرام از این سخن سخت برمی‌آشوبد و با خود چنین می‌اندیشد که حال که مردم قدر دادگری مرا نمی‌دانند، باید چند ماهی بر آن‌ها ستم روا دارم تا زین پس دادگری مرا ارج نهند:

چنین گفت پس شاه یزدان شناس	که از دادگر کس ندارد سپاس
درستی کنم زین سخن ماه چند	که پیدا شود داد و مهر از گزند
شب تیره ز اندیشه پیچان بخفت	همه شب دلش با ستم بود جفت

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۶: ۴۷۲)

شگفت است که تنها با اندیشه بیدادگری شاه، به ناگاه شیر در پستان گاو می‌خشکد و برکت از خانۀ پالیزیان رخت برمی‌بندد و زن پالیزیان به درستی این امر را ملکوت نیت بیدادگرانه پادشاه می‌داند:

تهی دید پستان گاوش ز شیر	دل میزبان جوان گشت پیر
چنین گفت با شوی کای کدخدای	دل شاه گیتی دگر شد به رای
ستمکاره شد شهریار جهان	دلش دوش پیچان شد اندر نهران
چو بیدادگر شد جهاندار شاه	ز گردون نتابد بیاست ماه
به پستانها در شود شیر خشک	نبودی به نافه درون نیز مشک

زنا و ربا آشکارا شود   دل نرم چون سنگ خارا شود
به دشت اندرون گرگ مردم خورد   خردمند بگریزد از بی خرد
شود خایه در زیر مرغان تباه   هرانگه که بیدادگر گشت شاه
(همان)

در ادامه وقتی شاه سخنان زن پالیزبان را می شنود، از خواب غفلت بیدار می شود و به محض اینکه اندیشه بیدادگری را وامی نهد، دیگر بار شیر در پستان گاو جاری می شود و برکت و فراوانی دیگر بار چهره می نماید:

چو شاه جهان این سخنها شنود   پشیمانی آمدش ز اندیشه زود
به یزدان چنین گفت کای کردگار   توانا و داننده روزگار
گر تاب گیرد دل من ز داد   ازین پس مرا تخت شاهی مباد
زن فرخ پاک یزدان پرست   دگر باره بر گاو مالید دست
ز پستان گاوش بیارید شیر   زن میزبان گفت کای دستگیر
تو بیداد را کرده ای دادگر   و گرنه نبودی ورا این هنر
ازان پس چنین گفت با کدخدای   که بیداد را داد شد باز جای
(همان: ۴۷۳)

نمونه دیگر اعتقاد به ملکوت اعمال بیدادگری، در سخنان افراسیاب تجلی یافته است. افراسیاب گرسیوز را با سپاهی روانه جنگ با ایرانیان می کند. پس از آن در خوابی می بیند که در بیابانی خشک و پر از مار قرار گرفته و اطراف سراپرده اش را جنگاوران ایرانی احاطه کرده اند و سرهای سپاهش بر سر نیزه های آنهاست و در فرجام تنها می ماند و او را دست بسته نزد کاووس می برند و در برابر تخت پادشاه، پهلوان جوانی او را به دو نیم می کند. افراسیاب پس از دیدن این خواب به شدت می هراسد و متوجه می شود که اگر بیدادگری پیش گیرد، به دست سیاوش کشته می شود و تاج و تختش از میان می رود؛ بنابراین برای درمان ماندن از این بلا چاره ای جز آشتی و فرستادن گنج و زر برای ایرانیان نمی بیند و از جنگ و بیدادگری روی برمی تابد؛ چراکه معتقد است در اثر بیداد و ظلم پادشاه و نیت بد او نیکویی ها پنهان می شود و همه چیز خاصیتش را از دست می دهد:

ز بیدادی شهریار جهان   همه نیکویی ها شود در نهان
نزاید بهنگام، بر دشت گور   شود بچه باز را چشم کور
بیرد ز پستان نخچیر شیر   شود آب، در چشمه خویش قیر
مرا سیر شد دل ز جنگ و بدی   همی جست خواهیم ره ایزدی

ز کژی گریزان شود راستی   پدید آید، از هر سوی، کاستی
شود در جهان چشمه آب خشک   دارد به نافه درون، بوی مشک
(فردوسی، ۱۳۸۶/۲: ۲۵۳)

۹-۲. فرزندکشی

وقتی گشتاسپ بارها وعده تاج و تخت را به پورش اسفندیار می‌دهد، اما علی‌رغم ادای تعهد اسفندیار، حاضر نمی‌شود که تاج و تخت را به او واگذارد، اسفندیار برمی‌آشوبد و بر آن می‌شود که با پدر صحبت کند و اگر پدر باز از تفویض قدرت به او سر باز زد، به زور بر اریکه قدرت تکیه زند. گشتاسپ که اسفندیار را خطر بزرگی بر سر راه خود می‌بیند، از طریق دستورش جاماسپ درمی‌یابد که تنها کسی که در جهان می‌تواند جان اسفندیار را بگیرد، رستم است. از این رو در اقدامی حساب‌شده و آگاهانه پور خود را می‌گوید که اگر رستم را دست بسته به دربار بیاوری، تاج و تخت از آن تو خواهد بود. اسفندیار علی‌رغم این که می‌داند رستم بی‌گناه است و طعمه اصلی در این مأموریت خود اوست (تو را نیست دستان و رستم به کار / همی راه جویی به اسفندیار)، به طمع تاج و تخت، خطر می‌کند و به هلاکت گاه رهسپار می‌شود و در فرجام جان خود را بر سر این کار می‌نهد. در فرجام پشتون، بعد از اینکه تابوت اسفندیار را نزد گشتاسپ می‌برد، آشکارا او را متوجه ملکوت عمل ننگینش می‌کند که به خاطر تاج و تخت، فرزند خود را به ورطه‌گاهی جانکاه فرستاده و به این ترتیب او را از سر راه خود برداشته است و به همین خاطر هم فرّه ایزدی از او گسسته خواهد شد و هم در این دنیا آماج نکوهش مردم خواهد بود:

ز تو دور شد قُره و بخردی   بیابی تو پادافره ایزدی
شکسته شد آن نامور پشت تو   از این پس، بود باد در مشت تو
پسر را به خون دادی، از بهر تخت   که مه تخت بیناد چشمت، مه بخت
بدین گیتیت در، نکوهش بود   به روز شماریت، پژوهش بود
جهانی پر از دشمن و پر بدان   نماند تو را تاج، تا جاودان
(فردوسی، ۱۳۸۶/۵: ۴۲۹)

۱۰-۲. عهدشکنی

وقتی رستم و اسفندیار عهد می‌کنند که دیگر سپاهیان در جنگ مداخله نکنند و صرفاً جنگی تن‌به‌تن داشته باشند، زواره و فرامرز، برادر و پسر رستم، بدون اطلاع رستم عهدشکنی می‌کنند و دو پور اسفندیار، مهرانوش و آذرنوش را به خاک و خون می‌کشند.

اسفندیار که می‌پندارد این عهدشکنی با اطلاع رستم اعمال شده، برمی‌آشوبد و آشکارا رستم را نسبت به ملکوت عملش زنه‌ار می‌دهد:

وگر کشته آیی، به پیکان تیر به خون دو پور گرانمایه گیر
(فردوسی، ۱۳۸۶/۵: ۳۶۶)

اما بدیهی است چون رستم حقیقتاً در این ماجرا نقشی نداشته، ملکوت عملی که اسفندیار در گوشش فرامی‌خواند، دامنگیرش نمی‌شود، اما نکته مهم صراحت آشکار سخن اسفندیار است که اعتقاد دارد اگر عهدی شکسته شود، هم در این دنیا شخص خاطی جزایش را خواهد پرداخت؛ چنانکه در فرجام نیز بهمن، پور اسفندیار فرامرز و زواره را طعمه شمشیر می‌کند و جانسان را می‌گیرد.

۲-۱۱. هراس از گرفتاری در چنبره ملکوت اعمال

وقتی رستم هر دری می‌زند تا اسفندیار بیش بر طبل جنگ نکوبد و رو به سازش آرد، اسفندیار را کارساز نیست و رستم که نمی‌تواند پا روی هویت خود گذارد و بی توجه به نام و ننگ و منش پهلوانی دست به بند دهد، اگرچه می‌داند که خطایی از او سر زده و به-ناگزیر باید با اسفندیار پنجه درافکند، اما باز هم ترس از گرفتاری در تبعات کشتن شاهزاده چنان لرزه بر اندامش می‌افکند که در مناجاتی با پروردگار، سر بر آستان دادار می‌ساید و از او می‌خواهد که مبادا پادافره کشتن شاهزاده ایرانی دامنگیرش شود؛ اگرچه او را گناهی نیست و چاره‌ای جز پنجه در افکندن با پور گشتاسپ برایش باقی نمانده و این امر آشکارا این نکته را باز می‌نمایاند که اعتقاد به ملکوت اعمال چقدر در ذهن و زبان نیاکان ما، نهادینه شده بوده:

همی گفت کای پاک دادار هور   فزاینده‌ی دانش و فرّ و زور
همی بینی این پاک جان مرا   توان مرا هم روان مرا
تو دانی که بیداد کوشد همی   همی جنگ و مردی فروشد همی
که چندین پیچم که اسفندیار   مگر سر بیچانند از کارزار
تو، ای آفریننده ماه و تیر   به بادافره این گناهم مگیر
(فردوسی، ۱۳۸۶/۵: ۴۱۱)

۲-۱۲. کشتن درندگان بی پناه

وقتی علی‌رغم زینهارخواهی مهان و بزرگان سپاه افراسیاب، رستم خون‌ریزی پیشه می‌کند و همه آنان را علی‌رغم تسلیم شدنشان گردن می‌زند، ملکوت عمل چنین کشتاری دامن ایرانیان را می‌گیرد و هفت سال خشکسالی و سختی بر ایران سایه می‌افکند:

ز باران، هوا خشک شد هفت سال
دگر گونه شد بخت و برگشت حال
شد از رنج و سختی، جهان پرنیاز
برآمد بر این روز گاری دراز
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲: ۴۱۲)

۲-۱۳. تسخیر غاصبانه قدرت

یزدگرد دو پسر به نام‌های هرمز و فیروز داشت. وی قبل از مرگ، هرمز را به عنوان جانشین خود قرار داد، اما فیروز از انتخاب پدر سخت در خشم شد و از شاه هیتال کمک خواست و با لشکری از هیتالیان به هرمز حمله کرد و او را از سلطنت کنار زد و غاصبانه بر اریکه قدرت نشست. البته بر خلاف شاهنامه که فیروز دست خود را به خون برادر آغشته نمی‌کند و تنها او را غاصبانه از سلطنت خلع می‌کند، بنا بر تاریخ طبری، طبقات ناصری، مجمل‌التواریخ و القصص، تاریخ ثعالبی، المعجم فی آثار ملوک العجم، مروج‌الذهب، تاریخ یعقوبی و روضه‌الصفاء، برادر خود هرمز را می‌کشد تا به سلطنت برسد. (طبری، ۱۳۸۵: ۶۲۸-۶۳۵)، (سراج جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱۶۳)، (بهار، ۱۳۸۳: ۷۱-۷۲)، (ثعالبی، ۱۳۸۴: ۲۷۴-۲۷۹)، (حسینی قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۰۱-۳۰۲)، (مسعودی، ۱۳۷۸: ۲۵۸)، (ابی یعقوب، ۱۳۷۱: ۲۰۰-۲۰۱)، (میرخواند، ۱۳۳۸: ۷۷۰-۷۷۳) که در هر حال چه فیروز صرفاً برادر خود را از سلطنت خلع کرده باشد و چه او را کشته باشد و سپس بر اریکه قدرت نشسته باشد، چون بر خلاف عهد پدر اقدام کرده و سلطنتش غصبی است، چندی نمی‌گذرد که ملکوت عملش دامنگیر ایران می‌شود و هفت سال خشکسالی و قحطی ایرانیان را در تنگنا و مشقت قرار می‌دهد:

دگر سال روی هوا خشک شد
به جوی اندرون آب چون مشک شد
سه دیگر همان و چهارم همان
ز خشکی نبد هیچ کس شادمان
ز بس مردن مردم و چارپای
پیی را ندیدند بر خاک جای
همی با آسمان اندر آمد خروش
ز بس مویه و درد و زاری و جوش
ز کوه و بیابان و از دشت و غار
ز یزدان همی خواستند زینهار
برین گونه تا هفت سال از جهان
ندیدند سبزی کهان و مهان
(فردوسی، ۱۳۸۶، ج: ۷: ۱۶)

شگفت است که وقتی فیروز دادگری پیشه می‌کند و به خاطر خشکسالی خراج و مالیات را به مردم می‌بخشد و انبارهای گندم را در اختیار همه قرار می‌دهد و سر بر آستان پروردگار می‌ساید و به درگاه دادار سخت ضجه می‌زند و ملتسانه از خداوند طلب باران می‌کند، ملکوت خضوع و یکدلی او با باری تعالی، بلافاصله چهره می‌نماید و بارانی

خوش و نزه ایرانیان را می‌نوازد و دیگر بار سرسبزی و طراوت دل ایرانیان را شاد می‌کند. لازم به یادآوری است که بنا بر تاریخ بلعمی: «فیروز از اول ستمکار و بدکنش بود. چون این قحط پیامد توبه کرد. پس خدای عزّ و جلّ آن توبه پذیرفت، باران آمد و چشمه‌ها بگشاد.» (بلعمی، ۱۳۷۴: ۶۵۸):

بفرمود تا خانه بگذاشتند	به دشت آمد و دست برداشتند
همی با آسمان اندر آمد خروش	ز بس مویه و درد و زاری و جوش
ز کوه و بیابان و از دشت و غار	ز یزدان همی خواستند زینهار
برین گونه تا هفت سال از جهان	ندیدند سبزی کهان و مهان
به هشتم پیامد مه فوردین	بر آمد یکی ابر با آفرین
همی در بیارید بر خاک خشک	همی آمد از بوستان بوی مشک

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۷/ ۱۷)

۳. نتیجه گیری

ملکوت اعمال یکی از مفاهیم بنیادین عرفان اسلامی است که بر اساس آن، اعتقاد بر این است که هر کنش نیک یا بد در همین دنیا، ملکوتی دارد که تبعات خیر یا شر آن دامنگیر کنش گر می‌شود و علاوه بر بازخواست کنش گر در آن دنیا در پیشگاه خداوند، در همین دنیا نیز هر شخصی متناسب با نوع کارکردش، نتیجه‌ی خیر یا شر آن را می‌بیند. در این جستار پس از واکاوی شاهنامه روشن شد که فردوسی حکیم نیز با آشنایی با آبخور عرفان اسلامی، بر این دیدگاه است که سوای از بازخواست روز قیامت، هر شخصی در این دنیا نیز ثمره اعمال خود را درمی‌یابد؛ بنابراین ما را به کردار نیک رهنمون می‌شود تا تبعات شر گناه، دامنگیرمان نشود.

از جمله کنش‌هایی که در شاهنامه، به محض اجرا شدن، ملکوت آن‌ها دامنگیر شخص کنش گر می‌شود، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: دادگری، کین‌ورزی، آشتی‌جویی، ریختن خون بی‌گناه، مرزشکنی، خوارداشت پادشاه، شاه‌کشی، جفایبگی و منی کردن، بیدادگری، فرزندکشی، عهدشکنی، کشتن دربندان بی‌پناه، تسخیر غاصبانه‌ی قدرت، کین‌ورزی و آشتی‌جویی، ریختن خون بی‌گناه، تسخیر غاصبانه‌ی قدرت، مرزشکنی، خوارداشت پادشاه، شاه‌کشی، جفایبگی و منی کردن، اندیشه‌ی بیدادگری، فرزندکشی، عهدشکنی، هراس از گرفتاری در چنبره‌ی ملکوت اعمال، کشتن در بندان بی‌پناه، غضب سلطنت.

کتابنامه

- ابی یعقوب، احمد. (۱۳۷۱). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. ج ۲، چ ۶. تهران: علمی فرهنگی
- بلعمی، ابوعلی. (۱۳۷۴). *تاریخ نامه طبری*. تصحیح محمد روشن. ج ۱. تهران: سروش.
- بهار، ملک الشعرا. (۱۳۸۳). *تصحیح مجمل التواریخ و القصص*. ج ۱. تهران: دنیای کتاب.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد. (۱۳۶۸). *تاریخ ثعالبی*. ترجمه محمد فضائلی. ج ۱. تهران: نقره.
- حسینی، سید ابوالقاسم. (۱۳۶۸). « بررسی ملکوت اعمال و تأثیر آن در رفتار از دیدگاه روانشناسی اسلامی ». *مشکوٰه*. ش ۹۵: ۳۸-۶۰.
- حسینی، سید ابوالقاسم. (۱۳۶۸). « بررسی ملکوت اعمال و تأثیر آن در رفتار از دیدگاه روانشناسی اسلامی ». *مشکوٰه*. ش ۹۵، صص ۳۸-۵۹.
- حسینی قزوینی، شرف الدین فضل الله. (۱۳۸۳). *المعجم فی آثار ملوک العجم*. تصحیح احمد فتوحی نسب. ج ۱. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- سجادی، سید جعفر. (۱۳۶۱). *فرهنگ علوم عقلی*. انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). *نعت نامه*. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رضایی دشت ارژنه، محمود. (۱۳۹۲). « نقد و بررسی داستان فرود سیاوش بر اساس رویکرد ساخت شکنی ». *بوستان ادب*. سال پنجم. ش ۲. صص ۳۹-۶۰.
- سراج جوزجانی. ابو عمر عثمان منهاج الدین. (۱۳۶۳). *طبقات ناصری*. تصحیح عبدالحی حبیبی. ج ۱. تهران: دنیای کتاب.
- شایگان، داریوش. (۱۳۸۹). *ادیان و مکتب های فلسفی هند*. تهران: امیرکبیر.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۵). *تاریخ طبری*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. ج ۲. چ ۶، تهران: اساطیر.
- عیاشی، محمد بن مسعود عیاش السلمی السمرقندی. (۱۳۸۰ق). *تفسیر عیاشی*. تهران: مکتبه الاسلامیه.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *شاهنامه*. به کوشش جلال خالقی مطلق. تهران: دایرةالمعارف اسلامی.
- صدرالمتألهین شیرازی، ملاصدرا. (۱۳۶۳). *مفاتیح الغیب*. ترجمه و تعلیق محمد خواجهی. تهران: مولی.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۷۸). *مروج الذهب*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. ج ۶. تهران: علمی فرهنگی.

۱۴۸ / بررسی بازتاب ملکوت اعمال در شاهنامه...

- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. (۱۳۷۶). *بحار الانوار*. جلد هفتم. ترجمه موسی خسروی. تهران: اسلامیه.
- مشکینی اردبیلی، علی. (۱۳۸۲). *ترجمه قرآن مجید*. قم: مرکز چاپ و نشر قرآن کریم الهادی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۲). *عدل الهی*. تهران: صدرا.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۸). *مثنوی معنوی*. به تصحیح و تعلیق رینولد نیکلسون. تهران: علمی و فرهنگی.
- میرخواند، محمد بن خاوند شاه بن محمود. (۱۳۳۸). *روضه الصفا*. ج ۱. تهران: خیام.
- ناصری، محمود. (۱۳۷۷). *داستان‌های بحار الانوار*. جلد ۵. قم: دارالثقلین

